

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI**  
**NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

---

*Əlyazması hüququnda*

**AYTƏN NƏRİMAN QIZI QURBANOVA**

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA HEKAYƏ JANRININ**  
**TİPOLOGİYASI VƏ BƏDİİ TƏKAMÜLÜ**  
**( 1920 - 1930 – CU İLLƏR )**

**5716.01. – Azərbaycan ədəbiyyatı**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq  
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ - 2017**

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:**

**Şirindil Həsən oğlu Alışanlı**

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Rəsmi opponentlər:**

**Vaqif Əziz oğlu Yusifli**

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Sevinc Abdulla qızı Abbasova**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Aparıcı elmi müəssisə:**

**Azərbaycan Pedaqoji institutu**

**Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası**

Müdafiə “\_25\_” \_04\_ 2017-cı il tarixdə saat \_\_\_\_-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri. H. Cavid prospekti 115. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “\_” \_ 2017-cı ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya**

**Şurasının elmi katibi,**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru:**

**İsmixan Məhəmməd oğlu  
Osmanlı**

## TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** 1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən mürəkkəb, eyni zamanda zəngin mərhələsi hesab olunsa da, kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Xüsusən, dövrün hekayəçiliyi özünəməxsus bir mərhələ kimi araşdırılmamışdır. Hekayə janrı yığcam, konkret janr olduğu üçün yazıçıların diqqətini daim cəlb etmiş, nəsrdə dəyişikliklər ilk növbədə hekayədə əksini tapmışdır. Bu baxımdan milli hekayəçiliyin ən intensiv inkişaf etdiyi 1920-1930-cu illər mərhələsini öyrənmək böyük aktuallıq kəsb edir.

Uzun zaman ədəbiyyatşünaslıqda 1920-1930-cu illərin yalnız bir inkişaf xətti üzrə - sosialist realizmi ədəbiyyatının yaranması dövrü kimi öyrənilməsi obyektiv nəticələr əldə olunmasına mane olmuşdur. Halbuki ilk növbədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, daha sonra sosialist ideyalarının təsiri ilə baş verən dəyişikliklər dövrün hekayələrində də əksini tapmış, sosialist realizmi rəsləri üzərinə keçməzdən əvvəl Azərbaycan hekayəsi milli dəyərlər hesabına inkişaf etmişdir. Həmin dövrün çoxsaylı hekayələri, xüsusən, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Y.V.Çəmənəminli, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Şaiq və b. yazıçıların yaradıcılığı bunu deməyə əsas verir. Belə ki, bugünün müstəqillik mövqeyi və Azərbaycançılıq ideologiyası nöqtəyi-nəzərindən 1920-1930-cu illərin hekayələrinin yenidən tədqiqi aktuallıq qazanmışdır.

Xalq yazıçısı Elçin sovet dönəmində hekayəçiliyin inkişafının əhəmiyyəti haqqında yazır: "Hətta "Şikayətnamə"dən (M.Füzuli), "Kitabi-Əsgəriyyə"dən (A.Bakıxanov), "Aldanmış kəvakib"dən (M.F.Axundzadə) sonra Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin gözəl nümunələrini yaratdıqları hekayə janrının özünün belə, tam şəkildə formalaşması, estetik mənada ətə-qana dolması, ədəbiyyatımızın aparıcı janrlarından birinə çevrilməsi sosrealizmin sayəsində mümkün oldu" (23; 111)

**Mövzunun işlənmə dərəcəsi.** Azərbaycan hekayəsinin janr tipologiyasına dair tədqiqatlar geniş deyil. Ancaq ayrı-ayrı klassik yazıçıların – C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, Y.V.Çəmənəminlinin, C.Cabbarlının, S.Hüseynin, Qantəmirin, Mir Cəlalin, S.Rəhmanın ümumi yaradıcılığı, habelə hekayəçiliyinə dair çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Bu sıradan son belə tədqiqatlardan akademik İsa Həbibbəylinin "C.Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" adlı sistemli monoqrafiyasını (50) xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Monoqrafiyada Mirzə Cəlilin yaşadığı ictimai-siyasi və ədəbi mühitin geniş, sistemli tədqiqi ədibin 1920-ci illər hekayə yaradıcılığını daha yaxından anlamağa kömək edir.

Bundan başqa, hekayə janrında zaman-zaman çox müxtəlif mövzuların təsvir edilməsi də ədəbiyyatşünasların diqqətindən kənarda qalmamış, dəfələrlə tədqiqat mövzusu kimi seçilmişdir. Xüsusən, klassik hekayənin janrın yeni mərhələsində inkişafının səbəbləri və xüsusiyyətləri, XX əsrin əvvəllərində yeni insan konsepsiyasının hekayə janrına baş mövzulardan biri kimi seçilməsi məsələləri dövrün tədqiqatçılarını xeyli maraqlandırmışdır. M.Əlioğlu “Ədəbiyyatda yeni insan” monoqrafiyasında (35) yeni insan konsepsiyasının ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında təzahür etməsini araşdırır. O cümlədən, bir sıra elmi ədəbiyyatlardan bəhrələnərək 1920-ci illərdə hekayə janrında yeni insan konsepsiyasının araşdırılması tədqiqatın əsas hissələrindən birini təşkil edir.

Son tədqiqatlardan B.Əhmədovun “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” 3 cildə (29, 30), “Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri (1920 – 1980)” (31), Tehran Əlişanoğlunun “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası” (36) monoqrafiyalarında 1920-1930-cu illərin ümumi ictimai-mədəni tarixi prosesi, ədəbi mənzərəsi ilə yanaşı, hekayə yaradıcılığı haqqında da yeni, müasir baxışlar əksini tapır. Mövzuya nəzəri-metodoloji baxımdan son yanaşmalara misal olaraq, Şirindil Alışanlının “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: “Tarixi dövrləşdirmənin nəzəri-metodoloji aspektləri” elmi məqaləsini (62) qeyd etmək olar.

Bütün bunlarla bəhm, qeyd olunmalıdır ki, ayrıca hekayə janrına dair araşdırmalar yoxdur. Son belə tədqiqat sovet dönməsində qələmə alınmış Altay Məmmədovun “Azərbaycan hekayəsi” monoqrafiyasıdır (85)

**Dissertasiya işinin predmeti və obyekt.** Tədqiqatın predmetini 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayələri, janrın tipologiyası və bədii təkamülü mənzərələri təşkil edir. Əsrin əvvəllərində yeni ictimai-siyasi şəraitin yaranması və onun təsiri, təbii ki, ədəbiyyatdan yan keçməmişdi. Xüsusən, istənilən dövr üçün ən çevik janr hesab edilən hekayə janrında yaranan dəyişmələr bu dövrdə qabarıq nəzərə çarpır. XX əsrin əvvəllərində bir çox nasirlərin yaradıcılığında hekayə janrına böyük maraq və diqqət bəzi məqamlarda oxşar, bəzən fərqli xüsusiyyətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Dissertasiyada istər ideya-məzmun, istərsə də forma və poetikada yaranmış bu janr tipologiyası tədqiq edilir, öyrənilir. O cümlədən C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənzəminli, S.Hüseyn, T.Ş.Simurğ, B.Talıblı, C.Cabbarlı, Əbülfəs, Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman və b. Azərbaycan yazıçılarının 1920-1930-cu illərdə qələmə aldıkları hekayələrin araşdırılması tədqiqatın predmetinə daxildir. Tarixi dəyişmələrlə yanaşı, Azərbaycan hekayəsinin nəzəri problemləri də tədqiqatda mühüm yer tutur. Hekayədə süjet və kompozisiya, xarakter, təhkiyə formaları, bədii ifadə üsulları və pafos və s. kimi nəzəri məsələlər tədqiqatda 1920-1930-cu

illərin hekayə yaradıcılığı fonunda nəzərdən keçirilir.

**Dissertasiyanın məqsədi və vəzifələri.** Tədqiqatın məqsədi 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayəsinin səciyyəsinə öyrənmək, janr tipologiyasını vermək, dövrün hekayələrinin ideya zənginliyi və bədii rəngarəngliyinin səbəblərini üzə çıxarmaq, bütövlükdə Azərbaycan hekayəsinin təkamülünü izləməkdir. Eyni zamanda hekayə janrı vasitəsi ilə dövrün mənzərəsini araşdırmaq, klassik hekayələrlə yeni tipli hekayələr arasındakı fərqi tədqiq etmək, müəlliflərin məhz bu janra olan marağının səbəblərini göstərməkdən ibarətdir. Bu baxımdan dissertasiyada aşağıdakı elmi məsələlərin araşdırılması bir vəzifə kimi irəli sürülür:

- 1920-1930-cu illərdə yeni bədii dünyagörüşün formalaşması prosesi və onun hekayə janrında əksi;
- Yeni insan konsepsiyası və onun hekayə janrında inikası;
- Klassik hekayə yaradıcılığı və janrın yeni mərhələsində onun mövqeyi;
- 1920-1930-cu illər hekayəsinin janr tipologiyası;
- 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayəsinin poetikası və bədii ifadə üsullarının tədqiqi.

**Dissertasiyanın elmi yeniliyi.** 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayəsi ilk dəfə olaraq milli hekayəçilik tarixinin ayrıca bir mərhələsi kimi, bütövlükdə, sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Bu zaman 1920-1930-cu illər hekayələrinin:

- janr tipologiyası, özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir;
- klassik ənənələr üzərində necə inkişaf etməsi və yeni biçimdə yaranan fərqlər araşdırılıb üzə çıxarılır.
- mövzu, ideya-məzmun, üslub rəngarəngliyi təsnif olunur. Bu dövrdə yazıb-yaratmış C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Y.V.Çəmənzəminli, C.Cabbarlı, T.Ş.Simurğ, B.Talıblı, S.Hüseyn, Mir Cəlil, Ə.Məmmədخانlı, Qantəmir, S.Rəhman, Əbülhəsən və b. yazıçıların 300-ə yaxın hekayəsi tədqiqata cəlb edilmişdir.
- poetika və bədii ifadə yenilikləri səciyyələndirilir; o cümlədən təhkiyə formaları, müəllif mövqeyi, konflikt, xarakter, süjet və kompozisiya kimi komponentlərin hekayə yaradıcılığında bədii funksionallığına diqqət yönəldilir.

**Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji bazası.** Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli və tarixi-tipoloji metodlar əsasında yazılmışdır. XX yüzilliyin əvvəllərinin və 1920-1930-cu illərin hekayələri, habelə bəzi məqamlarda Azərbaycan və rus hekayələrinin şərhində konkret müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Nəzəri əsas olaraq həm də hekayə janrı və nəsr poetikası

haqqında rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının əsərlərinə müraciət olunmuşdur.

**Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** Dissertasiya işi əldə edilmiş nəticə və yenilikləri ilə müəyyən elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir. Onun nəticələrindən praktik olaraq ali məktəblərin filologiya fakültələrində, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi fənninin, habelə 1920-1930-cu illər hekayəsinə dair xüsusi kursların tədrisində yararlanmaq olar.

**İşin aprobeiasyası.** Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “XX əsr (sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın başlıca məzmunu, elmi yenilik və nəticələri doktorantın respublika və xarici elmi mətbuatda çap etdirdiyi məqalələrində, elmi-nəzəri konfranslarda etdiyi məruzələr və onların materiallarında öz əksini tapmışdır.

**Dissertasiyanın strukturu.** Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## TƏDQIQAT İŞİNİN QISA MƏZMUNU

“Giriş”də tədqiqat işinin aktuallığı, mövzunun tədqiq tarixi, predmeti və obyektı, məqsəd və vəzifələri, dissertasiyanın elmi yeniliyi və metodoloji bazası, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılmış, işin aprobeiasyası və strukturu müəyyənəşdirilmişdir.

“XX əsr hekayəsinin tipologiyası” adlanan I fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin “1920-1930-cu illərdə yeni bədii dünyagörüşün formalaşması prosesi və onun hekayə janrında əksi” adlanan ilk yarımfəsində əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə, sosial-ictimai həyatda baş verən proseslərin ədəbiyyatda, xüsusən, hekayə janrında əks olunması araşdırılır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq nəsr, xüsusən də, hekayə janrı ədəbiyyatımızda ön mövqeyə çıxdı. Cəlil Məmmədquluzadənin realist nəsr yaradıcılığı, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri buna böyük təkan verdi. Azərbaycan hekayəçiliyinin ilk parlaq mərhələsi məhz realist hekayənin yaranması ilə səciyyəvidir. Böyük tənqidi realistlər C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələri realist hekayəçilik məktəbini yaratdı. Maarifçi yazıçılar N.Nərimanov, N.Vəzirov, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov, İ.Musabəyov və başqalarının hekayə janrına müraciət etməsi onu yeni ideya-bədii çalarlarla zənginləşdirdi. Azərbaycan romantizmi özünü daha çox poeziyada göstərsə də, bir sıra romantiklər: A.Şaiq,

A.Səhhət, A.Divanbəyoglu, C.Cabbarlının hekayələri romantik-sentimentalist hekayə tipini də ədəbiyyatımıza daxil etdi.

Azərbaycan hekayəsinin növbəti inkişaf mərhələsi 1920-1930-cu illər hesab olunur. Bədii ədəbiyyat və meydana gələn bütün yeni janrlar dövrün xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm mədəni-mənəvi keçmişin adət-ənənələrini, yaşam tərzini özündə əks etdirir, həm də bilavasitə klassik ədəbi irsin ənənələri üzərində qərar tutur.

XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan həyatının ən mürəkkəb, ziddiyyətli xarakterə malik dövrlərindən biridir.

Belə ki, 1920-1930-cu illərdə yenilik, inqilab, kollektiv əmək, sosial bərabərlik, qadın hüququ, kütləvi təhsil və maariflənmə ideyalarının cəmiyyətə tətbiqi bir yandan ənənələr üzərində davam edirdisə, digər tərəfdən zorən, sinfi mübarizələrlə, repressiyalar, sürgünlər, qan-qada, kütləvi ölüm dalğaları ilə müşayiət olunurdu. Təbii ki, dövrün ictimai, tarixi, sosial, siyasi gərginlikləri daim özünü ideologiyada, mədəniyyət və incəsənətdə, bilavasitə və bilvasitə ədəbiyyatda göstərmiş, Azərbaycan yazıçılarının dünyagörüşünə, bədii yaradıcılığına dərinlən təsir etmişdir.

1920-ci illərin əvvəllərində ən aparıcı mövzu və ən əsas ideyası millilik ruhunun, xalqilik prinsipinin tərənnümü idi. Cəmi iki il mövcud olan dövlət müstəqilliyi Azərbaycan xalqının tarixində və mədəniyyətində, o cümlədən ədəbiyyatında dərin iz qoydu. Dövrün ədəbiyyatını araşdırdıqda aydın olur ki, ədəbiyyatımızda milli ruh, millətçilik ideyası şair və nasirlərimizin dönə-dönə müraciət etdiyi mövzulardır və bu ənənə 1920-1930-cu illərdə də bir müddət davam edir.

AXC-nin süqutundan sonra ədəbiyyatımızda, yazıçı və sənətkarların ideya və dünyagörüşündə bir müddət tərəddüd dövrü başlayır. Belə ki, milli ruhu, vətənpərvərlik, millətçilik duyğusunu həvəslə təbliğ edən yazarlar birdən-birə yeni rejimin axarında çaşbaş qaldılar. Çünki milliyətçilik və kommunizm ideyaları bir-birinin davamı kimi gəlsə də, mahiyyətə biri digərini inkar edirdi. Milliyətçilik ideyaları üzərində yetişmiş yazıçıların birdən-birə yeni rejimi qəbul edərək, sosializmi vəsf edən şeirlər, hekayələr yazması, təbii ki, bir qədər çətin məsələ idi. Odur ki, onların bəzilərinin yaradıcılığında dünənlə bağlı romantik ab-hava meydana gəldi. Mətnaltı şəkildə, müxtəlif priyomlarla yeni rejimin tənqidindən də çəkinməyən ədiblərimizin üslubunda müəyyən mənada kədər və sentimentalizm duyğuları əmələ gəldi və bu proses bir müddət açıq-aşkar olmasa da, gizlin şəkildə, ədəbiyyatın alt qatında davam etdi. Bu təzahürü hekayə janrında yazılmış əsərlərdə də kifayət qədər müşahidə etmək olur.

Yeni siyasi rejimi birmənalı qarşılamayan yazıçılardan Seyid

Hüseyn xatirələrində də, bədii yaradıcılığında da bunu əks etdirmişdir. “Çarxların hücumu” hekayəsinin baş qəhrəmanı Muradın prototipi, yazıçının özünün də etiraf etdiyi kimi, müəllif idi. Baxmayaraq ki, hekayə 1927-ci ilin oktyabrında yazılmışdır, müəllifin hələ də tərəddüd mərhələsində olduğu aydın nəzərə çarpır:

“Murad əli ilə gözlərini silib, təkrar özünü xəyal aləmindən ayırıb həqiqət aləminə gətirmək istədi. Gördüyü şeylərin xəyal olduğunu düşünürdü. Fəqət maşınların yüzlər, minlərlə dönən çarxları xəyal deyildi.

...Muradın gözləri dəhşətdən böyüdü, boğazı qurumuşdu, hərəkətsiz baxırdı. Ortada olduğca böyük tankabənzər, yerlə sürünən qorxulu bir maşın vardı; üzərinə qızıl bir bayraq asmışdılar. Sanki ətrafında yüz minlər, milyonlarla dönən çarxların yardımı ilə bu maşın yavaş-yavaş irəliləyir, qarşısına çıxan hər şeyi uçurur dağıdır...”<sup>1</sup>

Fikrimizcə, hekayədə ən maraqlı simvol “qorxulu bir maşın” ifadəsidir. Yazıçı hətta açıq-aşkar üstündə qızıl bayraq olduğunu da qeyd edərək, bu maşını SSRİ-nin simvolu kimi vermişdir. Daha sonra müəllif belə davam edir:

“Maşının arxasınca milyonlarla üzlərinin xətləri seçilməyən, yaxaları açıq, əlləri çəkiqli adamlar gəlir, Bakı şəhəri bir tərəfdən uçulur, yanır, dağılır... Maşının keçdiyi yerlərdə, onun arxasınca, uçurulan evlərin yerinə yeni binalar, yeni dürlü küçələr, meydançalar, indiki tikililərə bənzəməyən evlər tikilir. Budur, Musa Nağıyevin beşmərtəbəli, Aram-yansın dördmərtəbəli yüksək evləri taxta bir qutu kimi maşının altında qalıb əzildi...”

Təbii ki, üzlərinin cizgiləri bilinməyən əlləri çəkiqli adamlar hələ özləri də nəyin arxasınca getdiklərini dərk etməyən, özlərinin ideyası olmadan Şura hökumətinin əməksevərlik, yenilik rəmzi kimi cəmiyyətə təqdim etdiyi çəkici asanlıqla qəbul edən xalq kütləsi idi.

Hekayədə iki mülkədarın evinin uçurulmasını təsvir edən epizod da rəmzi səciyyə daşıyır. Bu, əslində, yeni siyasi rejimin burjua-feodal cəmiyyətini məhv etməsinin bədii təsviri idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mülkü uçurulan mülkədarların iki fərqli millətin nümayəndəsi olması da diqqət çəkən məqamlardandır.

T.Əlişanoğlu C.Məmmədquluzadənin 1920-ci illər hekayələrini təhlil edərək, bu nəticəyə gəlir: “Yazıçının son hekayələrində həmin kontekstin faktlarına diqqət yetirdikdə, boyaların tündləşdiyi, sosial fonun bilmərrə qaraldığını, ironiya acısının artması ilə bahəm “işiq effekti”nin də

---

<sup>1</sup>Hüseyn S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, s.223.

zəiflədiyini və hətta repressiya motivini duymamaq olmur”.<sup>1</sup>

Dövrün ədəbiyyatında ən aparıcı və ortaqlıq mövzu iki dünya – köhnə və yeni dünya arasında gedən kəskin mübarizə idi. Keçmiş burjua-feodal cəmiyyətinə son qoyulması, köhnə quruluşun tənqidi, yeni sovet cəmiyyətinin tərənnümü və təbliği 1920-1930-cu illər hekayəçiliyindən qabarıq xətlə keçir. O cümlədən köhnə cəmiyyətin qalıqlarına qarşı mübarizə bir sıra hekayələrin pafosuna çevrilir. Əgər 1920-ci illərə kimi əhali arasındakı fərq və ixtilaf, ailə və məişət problemləri, qadın hüquqsuzluğu, ictimai-sinfi ziddiyyətlər açıq-aşkarda baş verirdisə, sonralar bütün bu problemlərin tədricən aradan qalxması, üst qatdan gizli qata, şüurlara keçməsi müşahidə olunur.

Əslində, bu baxımdan yanaşanda hekayələrdə birmənalı şəkildə mövcud siyasi rejimin müsbət mənzərəsini görürük. Bu da təbii idi. Həm çar üsul-idarəsinin haqsızlığından bezən xalqın yeni quruluşdan gözləntisi kifayət qədər çox idi, həm də ziyalılar bu siyasi rejimin axarına düşməkdən başqa seçimə malik deyildirlər. Odur ki, cəmiyyətdə gördükləri cüzi müsbət məsələləri belə, gələcəkdəki inkişafın təməli kimi görür və onu vəsf edirdilər. Hətta bəzən cəmiyyətdə, insanlarda ruh yüksəkliyi, nikbin pafos yaratmaq, yeni yaranmış quruluşun möhkəmlənməsi üçün güclü təbliğat aparmaq işi ədəbiyyatın üzərində olan şəərəfli vəzifə hesab olunmuşdur.

**“Bədii ədəbiyyatda yeni insan konsepsiyası və hekayə janrı”** adlı II yarımfəslində əsrin əvvəllərində ədəbiyyata gələn fərqli insan xarakterləri araşdırılır.

1920-ci illərin sonundan başlayaraq sosializm quruculuğu zahirən insanlara ancaq müsbət şeylər vəd edirdi. İctimai və sosial həyatda qadınların rolunun artması, keçmişin qalıqlarının tədricən cəmiyyət üzərindən silinməsi, insanların və cəmiyyətin müasirləşməsi, insanlarda xüsusi aktivlik və optimizmin yaranması bir gerçəklik idi, ədəbiyyat da bütövlükdə həmin quruculuq pafosuna qoşulmuşdu. Görkəmli ədib Maksim Qorki bu zaman Azərbaycanda olarkən, sovet Bakısı zəhmətkeşlərinə müraciətdə demişdi: “Siz əfsanəvi həyat yaradırsınız. Elə həyat ki, bütün qədim nağıl və əfsanələrdən daha gözəl və əzəmətli olacaq.”<sup>2</sup>

Dövrün bütün bu siyasi, sosial hadisələri ən xırda detallarına kimi öz əksini Azərbaycan ədəbiyyatında tapırdı. Sovet dövrü ədəbiyyatı haqqında danışarkən bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, yeni quruluşun ilk

---

<sup>1</sup> Əlişanoğlu T.XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, s.123.

<sup>2</sup> Azərbaycan ədəbiyyatı nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri. Bakı: ADU, 1987, s. 57

beşilliyində (1927-1932) daha çox poeziya və dramaturgiya inkişaf edirdi. Nəsrdə, o cümlədən hekayə janrında başlayan qəfil inkişafın səbəblərini isə rus ədəbiyyatının təsiri ilə izah edirlər: “Rus sovet nəsrinin ədəbi tarixi təcrübəsi və həmin mövzuda olan “Əzablı yollarla” (A. Tolstoy), “Tarmar” (Serafimoviç), “Çapayev” (Furmanov) və s. əsərlərin yaranması qardaş xalqların ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan sovet nəsrinin ideya bədii inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.<sup>1</sup>

İnqilabdan sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni qadın obrazlarının ədəbiyyata gəlişi, bədii əsərin mərkəzində durması artıq zavallı, məhəbbəti uğrunda belə mübarizə apara bilməyən, hüquqsuz qadın obrazlarını arxa plana keçirmişdi. Artıq qadının ailə həyatı deyil, sosial, iş həyatı əsas mövzuya çevrilir. Ədəbiyyata tam yeni ictimai, sosial həyatda özünə yer tutmağı bacaran, həyatı ilə bağlı qərarlar verməyə qadir olan qadın obrazları gəlmişdi. Xüsusən, kənd həyatından çıxmış qadınların inqilabın təsiri ilə mənəvi və siyasi cəhətdən inkişaf etməsi, köhnə adətlərə qarşı çıxması və sonadək mübarizəsi hekayələrdə geniş təsvir edilir.

Təbii ki, sovet qayda-qanunları Azərbaycan ictimai, sosial, siyasi və ədəbi mühitində özünü göstərdiyi kimi təbəlikdə olan digər türkdilli xalqların həyatında və ədəbiyyatında da özünü büruzə verirdi. XX əsrin əvvəllərində qazax, özbək, türkmən və başqa xalqların ədəbiyyatında təxminən eyni hadisələri, paralel mövzu və ideyaları sezmək mümkündür.

Bəzi türk tədqiqatçılarının da qeyd etdiyi kimi, 1920 – 1930 – cu illəri sovet rejiminin xalqlar üçün ən faciəvi dövrü kimi qiymətləndirmək mümkündür. Xüsusən, sovet dövrü Türkmən ədəbiyyatında bu dövrün daha dərin izlərini görmək mümkündür. Belə ki, əsrin əvvəllərində xalqın azadlığı, vətənin istiqlalıyyəti məsələsini göstərməyə çalışan bir sıra şair və nasirlər sonralar rejimin daha sərt təqiblərinə məruz qalmışlar. Türk xalqlarının ədəbiyyatını araşdıran Mehmet Kaya haqlı olaraq dövrü belə təsvir edir : “Vatanın istiklali ve milletin hürriyyəti için verdikleri mücadelelere bütün baskılara rağmen, 1930 – lara kadar devam etmişlerdi. Ancak 1930 – lardan sonra rejimin baskısı artmış, vatansever şair ve yazarlar eserleriyle birlikte bir – bir yok edilmişlerdi...”

Bundan başqa, M. Kaya Türkmən ədəbiyyatını araşdıraraq qeyd edir ki, 1920 – 1922-ci illərdə yeni mətbuat orqanlarının yaranması ilə nisbətən ədəbiyyatda canlanma baş verdi. Eyni dövr Azərbaycan və Qırğızıstan ədəbiyyatında isə yeni mətbuat orqanları ilə yanaşı daha çox

---

<sup>1</sup> Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, s. 318

ədəbi təşkilatların fəaliyyəti ilə yadda qalır. “Qızıl Qələm”, “Yaşıl Qələm” və s. adlı ədəbi cəmiyyətlərin mövcud olduğu dövrdə özbək, qırğız ədəbiyyatında 23 ədəbiyyat qrupunun mövcud olmasını da qeyd etmək lazımdır.

Təbii ki, ədəbiyyatda olan mövzu transformasiyası, yeniliklər və əlavə dəyişikliklər bütün türk xalqlarının ədəbiyyatında da eyni zamanda və eyni dərəcədə baş verməmişdir. Məsələn, müəyyən ictimai-siyasi səbəblərdən dolayı türkmən ədəbiyyatında araşdırmalar xeyli sonra başlamış, tədqiqatlar heç də eyni dərəcədə aparılmamışdır.

Göründüyü kimi, əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda inqilab, yeni kənd quruculuğu, qadının ictimai həyata gəlməsi və s. kimi mövzular aparıcı idi. Hekayə janrı tarixən ən çevik janr hesab olunduğundan 1920-1930-cu illərdə həm milli, həm rus ədəbiyyatında yeni bədii dünyagörüşün yaranması və formalaşması prosesi hekayələrdə kifayət qədər dolğun əksini tapırdı.

Ədəbiyyat bir növ müxtəlif insan sürətlərini özündə cəmləşdirən bir topludur. Uşaqdan böyüyə, yaxşıdan yamana, mübariz, zəif, ağıllı, dəli və s. sonsuz sayda obrazlar qalereyasıdır. İnsanın yaranıb cəmiyyətdə formalaşması, onun mühitə təsiri, cəmiyyətin ona münasibəti, şəxsiyyət kimi formalaşması, yaxud əksinə cəmiyyətdən təcrid olunması kimi məsələlər üzərində qurulan bədii ədəbiyyat ədəbi qəhrəmanın zəngin münasibətlərdən doğan daxili, ruhi sarsıntıları, cəmiyyətlə şəxsiyyət arasındakı mövcud dramatik müəyyən edir. Zaman keçdikcə ədəbiyyata gələn insan da dəyişir, fərqlənir. Hər dövrün öz tələbinə uyğun yeni insan formalaşır və bu, insanlara, cəmiyyətə münasibətdə ədəbiyyatda adekvat əksini tapır. İstənilən mövzu, yazıçının, şairin toxunduğu istənilən problemin mərkəzində insan dayanır.

1920-1930-cu illərdə sovet quruluşunun ədəbiyyat qarşısında irəli sürdüyü əsas ideoloji tələb, yeni cəmiyyətin, sosializm və kommunizm qurucusunun obrazını yaratmaq, bu obrazı nəinki keçmişə - kapitalizm və feodalizm cəmiyyətinə qarşı qoymaq, habelə bütün dövrlərin ən nümunəvi etalonu kimi təsdiq etmək, gələcək həyatın rəhni olaraq irəli sürmək idi. Bu dövrdə yazıçı və şairlərin əsas vəzifəsi sovet insanına həyatın mənasını dərk etməkdə yardımçı olmaq idi.

Sovet ədəbiyyatı müxtəlif onilliklərdə müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, prinsipləri dəyişməz idi. Sovet ideologiyası, əzmkarlıq ruhu, ictimai düşüncə, birgə əmək, sosial bərabərlik uğrunda mübarizə, qadın hüquqları, sovet insanı, humanizm və s. kimi məsələlər və bunu ifadə edən obrazlar sistemi mövcud ədəbiyyatın xarakterini müəyyən edirdi. Zaman keçdikcə ədəbiyyata gələn insan da dəyişir, fərqlənir. Hər dövrün öz

tələbinə uyğun yeni insan formalaşır və bu, bədii ədəbiyyatda əksini tapır. Yazıçının qarşısında duran ən mühüm vəzifə dövrün “ictimai sifarişi”nə həssas olmaqdır. Hər bir bədii əsərdə olduğu kimi nisbətən kiçik həcmli janr – hekayənin də əsasında bir insan, yaxud həyat hadisəsi durur. Ədib çalışmalıdır ki, təqdim etdiyi obrazı da, təsvir etdiyi hadisəni də dövr üçün qlobal əhəmiyyətli, müasir mövzular içərisindən seçə bilsin. Ədəbi qəhrəmanın bütün dövrlər üçün maraq kəsb etməsi bu amildən çox asılıdır.

Dövr üçün kifayət qədər aparıcı olan mövzu-qadın problemi yalnız XX əsrin əvvəllərində deyil, bütün dövrlər üçün qlobal məsələ olmaqla yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də xarakterik olmuşdur. Avropa, Rus, Amerika ədəbiyyatından kifayət qədər nümunələr də göstərmək olar. Təbii ki, Avropa, yaxud Amerika, Rusiya qadınının da, eyni zamanda insanının da özünəməxsus problemləri, taleləri olmuş və bu, milli ədəbiyyatımızda olduğu kimi, dünya xalqlarının da ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Mövzunu araşdırarkən bu problemin türk xalqları ədəbiyyatında nə dərəcədə öz əksini tapmasına diqqət yetirdik. Qazax, Qırğız, Türkmən ədəbiyyatında da təxminən eyni dövrdə paralel ədəbi mövzular aktual olmuşdur.

Türk xalqlarının ədəbiyyatını araşdırarkən 1920-ci illərin ədəbiyyatında bir sıra fərqli xüsusiyyətlərin olması da diqqətdən yayınmır. Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün 20-ci illərin ən aktual mövzusu olan quruculuq, kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu kimi məsələləri digər türk xalqlarının ədəbiyyatında daha gec mərhələdə izləyirik. Bunun səbəbi, təbii ki, sovet hakimiyyətinin digər respublikalarda bir az gec-Özbəkistan, Türkmənistan 1924, Tacikistan 1929, Qazaxıstan, Qırğızıstanda isə 1936-cı illərdə qurulması idi. Elə bu səbəbdən də 1921–1922- ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında təsvir olunan bir sıra məsələlər Qazax ədəbiyyatında 1930-cu illərdə öz əksini tapmağa başlamışdı. Ancaq istər Azərbaycan, istər Anadolu, istərsə də orta Asiya türklərinin ədəbiyyatında bir məqam diqqəti cəlb edir. Soy-kökə, keçmişə bağlılıq, keçmişin müasirlik üzərində hökmranlıq etməyə çalışması və s. kimi məqamlar.

Azərbaycan həyatında əsrin əvvəllərində başlanan yeniləşmə prosesi Şura hökumətinin qurulması ilə daha da dərinləşdi. Cəmiyyətdə başlanan hərəkət insanların şüur və düşüncəsində, dünyagörüşündə xeyli dəyişmələrə səbəb oldu. Həyat dəyişdi. Cəmiyyət dəyişdi. İctimai, siyasi və sosial aura dəyişdi. İnsanların düşüncələri tam dəyişməsə də, dünyaya baxışında fərqə varılacaq qədər inkişaf oldu. Yeni cəmiyyətin, yeni quruculuğun, yeni həyatın yaranması, təbii ki, birmənalı olaraq yeni insan modelini yaratdı.

Nizami dövrünün əməkçi xalqdan dərs alan şahları, Xətayi

dövrünün sufi – panteist insanı, Nəsimi zamanındakı varlığın fəlsəfəsinə varan və Füzuli dövrünün eşq fərağında yanan “Məcnundan füzun” aşıqləri, Vaqif dövrünün sevgi əzabını toy- bayram kimi qarşılayan insanını sovet ideologiyası ilə təcrid-dırnağa silahlanmış, cəmiyyətin qüsurlarını ictimailəşdirərək tərbiyələndirməyi bacaran, maarifpərvər, hissləri, duyğularından çox, ağılı ilə yaşayıb həyatı da bu cür qiymətləndirməyi bacaran tam real, əməkçi, tutduğu vəzifəsinə, ən əsası yeni həyat quruculuğuna, şura hökumətinə sadıq qalması bacaran sosialist düşüncəli qəhrəmanlar, obrazlar əvəz edirdi.

Yeni insanı öz vaxtının tənqidçiləri dövrün qəzet və jurnallarında çox real təsvir edirdilər: “Qabaqcıl Sovet adamı özünü heç vaxt cəmiyyətdən təcrid etməz. Onun fərdi mənafeyi ilə xalq, dövlət mənafeyi arasında ziddiyyət yoxdur. Sovet yazıçısı da bu qabaqcıl adamın vətəndaşlıq qeyrətini, ictimai əhəmiyyətli əməyini, sosialist varlığının onun şüuruna, əxlaqına göstərdiyi təsiri əks etdirir. Sovet ədəbiyyatının müsbət qəhrəmanını fədakarlığa sövq edən şöhrət, şəxsi mənfəət hissi deyildir.”<sup>1</sup>

1920-ci illərdən sonra Azərbaycan sovet nəsrində istehsalat, kənd təsərrüfatı, açıq və gizli sinfi düşmənlə mübarizə, inqilabi hərəkət, vətəndaş müharibəsi, sovet hakimiyyətinin qurulması və digər ictimai-siyasi mövzulara aid xeyli əsərlər yazılırdı. Ailə və sevgi məsələlərinə nisbətən az yer verilirdi. Hətta bir müddət ədəbiyyatda sevgidən yazmaq, sevən bir fəhlə və ya muzdur kəndli surəti yaratmaq böyük nöqsan sayılırdı. Səhv olaraq elə düşünülürdü ki, bütün fikirlər və ya qüvvələr sosializm quruculuğuna sərf edildiyi bir zamanda adamların sevgi-məhəbbətdən danışması, hiss və duyğuları ilə yaşaması böyük nöqsandır.

Dövrün bir çox sənətkarlarının yaradıcılığı həm ideya, həm dövr baxımından ikiye bölünməyə də, ədəbiyyata sovet dövründə gəlmiş cavan yazıçıların yaradıcılığı yeni həyat quruculuğuna köklənmişdi. 1920-1930-cu illərdən etibarən artıq Usta Zeynallar, Novruzəlilər, Mirzə Səfərlər kimi kiçik insanlar deyil, artıq yeni həyat qurucuları bədii ədəbiyyatın əsas qəhrəmanına çevirilir. Yeni yaranan ədəbiyyat müəllifdən insanların cəmiyyətdəki işini, mövqeyini əks etdirməyi tələb edirdi. Firuzələr, Qara Qənbərlər, Osman Dövlətşinlər, Nigarların şəxsi hissləri də elə cəmiyyətdəki fəaliyyəti nəticəsində açılır.

---

<sup>1</sup> Xəlilov P. Müsbət qəhrəmanımızın həyatı necə təsvir olunur?. // “Azərbaycan” jurnalı. 1960, №7, s. 203.

Yaqub İsmayılov dövrün ədəbi qəhrəmanlarını belə səciyyələndirir: “Geniş vüsətli və böyük miqyaslı bu ədəbiyyat hər şeydən əvvəl həyatı dəyişən yeni insanı, qurub yaradan əmək adamını, inqilab və azadlıq yolunda canından keçən sosializm və kommunizm uğrunda fəal mübarizə aparan, əqidə və xarakteri sınaqlarda bərkiyib möhkəmlənən, şüur və mənəviyyatı zənginləşən sadə insanı əsas qəhrəman seçdi, onu tədqiq və inikasin diqqət mərkəzinə çəkdi.”<sup>1</sup>

Beləliklə, əgər 1920-ci illərin hekayələrində hələ iki dünya arasında qalan ziddiyyətli insan obrazları əsas qəhrəmandırsa, 1930-cu illərdə ədəbiyyatda yeni insan konsepsiyası qələbə çalır. O cümlədən hekayə janrında yeni həyatın qurucuları başlıca bədii tədqiq predmetini təşkil edir.

**I fəslin “Klassik ənənə və janrın yeni mərhələsi”** adlanan III yarımfəsl, demək olar ki, müxtəlif xalqların hekayələrinin müqayisəsi və ədəbi paralelləri üzərində qurulmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii nəsr başlıca olaraq hekayə janrı ilə təmsil olunurdu. Hekayə janrı bizim bir çox klassik yazıçıların yaradıcılığında daim önəmli yer tutub. Əsrin əvvəllərində hekayə janrı ən çox müraciət olunan janr idi. İkincisi, 1920-1930-cu illərin hekayələrində də məhz həmin ənənələrin – milli klassik irs və folklorun, rus klassikası və müasir yazıçılarının təsirlərini görürük.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yazılan bir sıra hekayələrdə şifahi xalq ədəbiyyatından və klassik ədəbiyyatdan gələn motivlər özünü göstərir.

Ədəbiyyat xalqın milli mentalitetinin, təfəkkürünün, adət-ənənələrinin ən çox əksini tapdığı sahədir. Bir millətin ədəbiyyatından müəyyən əsərləri oxumaqla ümumilikdə toplum haqqında təəssürat yaratmaq mümkündür. XX əsrin əvvəllərində yazılmış hekayələri və dövrün rus ədəbiyyatının bir sıra bədii nümunələrimizlə ideya, mövzu yaxınlığını araşdırdıqda A.P.Çexovun “Yaylaqçılar” hekayəsi ilə 1930-cu illər Azərbaycan hekayəsinin iki nümunəsi arasında analoqlar müşahidə olunur. Y.V.Çəmənzəminlinin “Qoca nənənin ölümü” (1934), M.Cəlalin “Qonaqpərist” (1939) hekayələri ilə Çexovun adı çəkilən hekayəsi arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər milli ədəbiyyatımızın rus ədəbiyyatı ilə olan bəzi ortaqların bir daha sübut edir.

---

<sup>1</sup> İsmayılov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2010, s. 3.

Dissertasiyanın II və III fəslı , ümumiyyətlə, nəzəri məsələləri əks etdirir.III yarım fəsil **“XX əsrin əvvəllərində hekayənin mövzu və janr əlvanlığı”** adlanır və burada hekayə janrı həm mövzu, həm tipoloji baxımdan qruplaşdırılır.

Bədii əsərin tipologiyası onun janr və üslub xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Burada mövzu, ideya, məzmun, digər bədii xüsusiyyətlər də nəzərə alınır. Hekayə yığcam və çevik janr olduğu üçün hər hansı bir dövrə uyğun hadisənin və ideyanın oxucuya çatdırılmasında janrın mövzular üzrə rəngarəngliyi daha tez nəzərə çarpır. İstənilən halda janr tipologiyası yazıçının yazı üslubundan və sənətkarlığından asılı olaraq müəyyənləşir. Bugünəcən tədqiqatlarda 1920-30-cu illərin hekayələrinin daha çox tematika üzrə təsnifatı da bununla bağlıdır.

Son tədqiqatlardan olan “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası” monoqrafiyasında 1920-1930-cu illər nəsrinin mövzular üzrə bölgüsü belə verilmişdir: milli gerçəklərin, milli müsəlman cəmiyyətinin təsviri; maarif və ziyanın təbliği; sovet məmurluq sisteminin ifşası; qadın mövzusu; fəhlə-kəndli obrazların yaradılması; inqilab mövzusu; tarixi mövzu; gələcək həyatın təsviri ". <sup>1</sup>

Qeyd etmək lazımdır ki, misal gətirilən nəsr materiallarının əksəriyyətini hekayələr təşkil edir. Həqiqətən də bu dövrdə hekayə janrında ideya, hadisəyə baxış, demək olar ki, bir sıra yazıçıların yaradıcılığında oxşar idi. Məsələn, qadın azadlığı (C.Cabbarlı, S.Hüseyn, Ə.Ələkbərzadə, T.Ş.Simurq, M.S.Ordubadi), avamlıq, gerilik (C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, Qantəmir), ifrat fanatizm (C.Məmmədquluzadə), yalançı ruhanilik (Qantəmir, C.Məmmədquluzadə), lovğalıq, mənəm-mənəmlik (M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənzəminli, S.Hüseyn), təhsildən, elmdən uzaqlıq və s. kimi mövzular düz xətt kimi bu və ya digər dərəcədə bütün nasirlərin yaradıcılığından keçirdi.

II fəslin I yarım fəslı **“1920-1930-cu illərdə hekayə janrının tipologiyası”** adlanır.

**“Portret hekayələri”** adlı yarım fəsildə portretin bədii xüsusiyyətləri araşdırılır. Bədii əsərdə surətin xarici görkəminin – boyu, bədən quruluşu, üz cizgiləri və geyimin sözlə ifadəsinə portret deyilir. Portret bir növ yazıçının obrazın şəklini çəkmək ustalığıdır desək, yanılmazıq. Belə ki, hər

---

<sup>1</sup> Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, s. 128.

hansı bir konkret şəxsin təsvirini oxucunun beynində həmin obrazı canlandıracaq səviyyədə vermək yazıçının məharətidir.

Bədii əsərdə hadisələri daha real və daha inandırıcı etmək müəllifin qarşısında duran ən vacib məsələdir. Bunun üçün o, hadisələrlə yanaşı, personajların bədii portretini yaratmalı olur. Bədii portret özü də fərqli ola bilər. Biri həyatda yaşamış real şəxsin təsviri və ya yazıçının öz təxəyyülü nəticəsində yaratdığı qəhrəmanın portreti. Hər iki halda insan təsviri bədii mətləbin ifadəsinə xidmət edir.

Portret hekayələr ədəbi qəhrəman üzərində qurulmuş hekayələrdir. Müəllif burda hadisələrin geniş təsvirinə deyil, ideya-mətləbin ifadəsində məhz yaratdığı insan obrazına üstünlük verir. Bu zaman o, tipikləşdirmə yolu ilə yaratdığı obrazın daha çox xarakterini açmağa çalışır. Hekayədə bütün hadisələrin mərkəzində yalnız bir insan durur, digərləri isə onu müxtəlif aspektlərdən açmağa çalışır. “Portret hekayələrində müəllif əsas obrazın həm xarici görünüşünü həm də onun fikir və düşüncəsini, arzu və əməlini, hərəkət və davranışlarını həmahəng şəkildə qələmə alır. Odur ki, belə hekayələr bəzən həmin obrazın adı ilə tanınır.”<sup>1</sup>

Əsərdə bədii portretin verilməsi təbii ki, əsərin janr – növ xüsusiyyətlərindən asılı deyil. Əsas təsvir edilən obrazın tam aydınlığı ilə oxucunun təəvvüründə canlandırılmasıdır. Portret müəllifin ustalığının göstəricisidir. Bəzən müəllif elə bir bədii portret yaradır ki, illər də keçsə, yenə obraz oxucunun beynində olduğu kimi qalır. Odur ki, bədii ədəbiyyatda portret təsvir etmək istedadı da müəllifləri bir-birindən fərqləndirir.

Növbəti yarımfəsil **“Əhvalat və xarakter hekayələri”** adlanır. Hər bir hekayənin əsasında bir əhvalat, süjet durur və istənilən hekayədə müəllif insan xarakterləri yaradır. Əhvalat sözünün mənası Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “hadisə, olmuş iş, olub keçən işlər” kimi göstərilir. Bədii ədəbiyyat həyatı əksətdirmə üsulu olduğundan təbii ki burada olmuş real hadisələrə daha çox üstünlük verilir. Amma yazıçı təxəyyülünün üstün olduğu hekayələr də olur. 1920-1930-cu illər hekayələrinin çoxu məhz real hadisələr zəminində yazılırdı. Yazıçı şahidi olduğu, yaxud eşitdiyi hadisəni bəzən təhrifsiz, bəzən də müəyyən əlavə və dəyişikliklər etməklə qələmə almışdır.

Satirik nəsrin inkişafı Azərbaycan tənqidi realizmindən, “Molla Nəsrəddin” məktəbindən başlanır. Satirik nəsrə bağlı fikirlər **“Satirik**

---

<sup>1</sup> Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1983, s. 28.

**hekayələr”** adlı yarımfəsildə ümumiləşdirilir. Tədqiqatçıların fikrincə, 1920-1930-cu illərin satirik hekayələri bu ənənə üzərində davam tapır. “1920-30-cu illər realizminin zəminində yenə də əsasən gülüş estetikası durur, qəzəbli-ironik gülüşdən zarafatyana, duzlu, şux sevinc və təbəssümlərə qədər ən müxtəlif çalarlarda əyaniləşir”.<sup>1</sup>

Belə ki, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Qantəmir, B.Talıblı, Mir Cəlal, S.Rəhmanın yaradıcılığında satirik hekayələr önəmli yer tutur.

Satirik hekayələrin bu cür geniş vüsətlə inkişafı 1940-cı illərdə davam edir. 1940-cı illərin mətbuatında da qeyd edilirdi ki, uzun müddət Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra ədiblərin yaradıcılığında əsas janr olan satirik hekayə janrı artıq o qədər də diqqət cəlb etmir. Bunun bir səbəbi II dünya müharibəsinin başlaması, müharibə ədəbiyyatının yaranması ilə bağlı idisə, ikinci səbəb sovet quruluşu və stalinizm rejiminin satiraya mənfi münasibəti və təcridən onun qarşısını alması ilə bağlı idi.

Satirik hekayələrdə bədii konflikt daha dərin və təsirli olur, güclü fabula qurulur. Çünki satiranın sonda təsiredici şəkildə sonlanması komik vəziyyətin yaranmasını şərtləndirir. Burada əlavə təsvirlərə yer vermədən komik situasiya satirik qəhrəmanın mətnə daxil olması ilə başlayır. Bu cür hekayəni oxuduqca oxucu həm qəhrəmanın halına acıyır, həm də ona tənqidi münasibəti yaranır.

Əgər satirik süjetlər 1920-1930-cu illərdə milli həyatdakı ziddiyyətlərə, naqisliklərə, keçmişin qalıqları və yeni həyatın çatışmazlıqlarına diqqət çəkirdisə, məişət həyatından alınmış süjetlər müsbət pafosu əks etdirir, xalqın həyatındakı irəli doğru addımları təcəssüm etdirirdi. Eyni zamanda müasir həyatı təsvir edən hadisələri əks etdirməklə yadda qalırdı. Qəhrəmanlar dövrün, ictimai həyatın axarında iştirak edir, məişət hadisələrinə münasibət bildirirlər. Bütövlükdə 1920-1930-cu illər hekayəsinin janr tipologiyasını ictimai həyatın rəngarəngliyi doğurur, Azərbaycan yazıçıları zamanın və janrın tələblərinə uğurla cavab verirdilər.

Bədii əsərdə yazıçı ideyası bilavasitə deyil, əsərin ideya-məzmun və forma komponentlərində - konflikt, xarakter, bədii obrazlar, süjet və kompozisiya, təhkiyə ünsürləri, üslub və janr və s. vasitələrlə ifadə olunur, bütünləşir. Buna görə də bədii əsərdə yazıçı ideyasının daşıyıcısı olan konkret müəllif mövqeyini müəyyənləşdirmək heç də asan deyil. Komponentlərin vəhdətindən çıxış edərək, 1920-1930-cu illərin hekayələrində yazıçıların ideya platformasını, bu və ya digər hadisələrə münasibətini, yaratdıqları obraz və xarakterlərin mahiyyətini dərk edə

---

<sup>1</sup> Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, s. 140.

bilərik. Məhz “ideya və xarakterin bir-biri ilə təsirdə və qarşılıqlı zənginləşmədə olmaları bədii əsərin bütövlüyü və inandırıcılığı üçün vacib tələbdir. Bədii əsərdə ideya heç vaxt üzdə olmur. İdeya öz ifadəsini surətdə, xarakterdə, bədii vasitələrin mürəkkəb sistemində tapır. Onun vasitəsi ilə sənətkar gerçəkliyə öz münasibətini bildirir. İdeya sənətin ecəzkar gücü ilə öz bədii formasını tapdıqda xarakterin simasında, qəhrəmanın surətində təcəssüm olunduqda incəsənət nümunəsinə çevrilir.”<sup>1</sup>

Hər bir ictimai ideologiya bədii əsərdə ifadəsini yazıçı ideyası, konkret mətndə gerçəkləşən müəllif mövqeyi vasitəsilə tapır. Bəzən dövrün xarakterindən asılı olaraq bədii əsər ideyaların mübarizəsi şəklində təcəssüm tapır, bu halda müəllif mövqeyini müəyyənləşdirmək daha çətin olur. 1920-1930-cu illər məhz belə bir dövr olub, köhnə kapital dünyası ilə yeni yaranmış sosializm cəmiyyəti, feodal-burjua münasibətləri ilə həyata fəal proletar yanaşmasını səciyyələndirir. Bu dövrün Azərbaycan hekayələrində də həmin mübarizənin izlərini aydın şəkildə görürük.

Yazıçı bədii əsərdə bu və ya digər səviyyədə həyatı faktlara, real hadisələrə əsaslanır. Əsərdə ya birbaşa şahidi olduğu, ya da eşidib araşdırdığı hadisələrə müraciət edir. Predmet seçdiyi hadisəyə müxtəlif aspektlərdən yanaşır, mahiyyətini açır. Hekayə janrının yığcamlığı dövrün hadisələrinə çevik reaksiya verməyə imkan verir. Seçilən hadisə və xarakterlərin əsas bir neçə cəhəti önə çəkilir. Müəllif təsvirləri, süjet xəttini süni uzatmadan, əsas ideyanı açmağa çalışır. Bəzən ideyanın açılması birbaşa obrazların xarakterinin və hərəkətlərinin nəticəsində baş tutur. Yəni müəllif öz fikirlərini baş qəhrəmanın dili ilə çatdırır. Bu halda müəllifin hekayədə birbaşa obrazı görünmür, o, sadəcə qəhrəmanın fikirlərini, hərəkət və davranışlarını yönəldir, sözlərini ifadə edir. Bu cür hallarda sanki müəllif qəhrəmanın, qəhrəman isə müəllifin fikirlərinin ifadəçisidir.

III Fəsil **“Yeni mərhələdə hekayənin poetik təkamülü”** adlanır. İlk yarımfəsil **“Müəllif mövqeyi və xarakter”**dir.

Müəllif mövqeyi yazıcının əsərdəki hadisələrə, qəhrəmanlara, obrazlara və onların xarakterinə, əməllərinə olan fərdi münasibətidir. Lakin bu mövqe milli həyatla, zamanla mütəq əlaqəlidir. Bədii əsərdə müəllif mövqeyini araşdırmaq əsəri ciddi oxumaq və təhlil etmək nəticəsində müəyyənləşir. Yazıçı xalqın eşidən qulağı, görən gözüdür – deyirlər. Belə ki, müəllif mövqeyi ümumi xalq düşüncəsi ilə ayaqlaşmalı, hətta onu qabaqlamalıdır. Təbii ki, hər bir yazıçı məhz onu maraqlandıran, zaman

---

<sup>1</sup> Mikayılov A. İdeya və xarakter. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 1966, №4

üçün qlobal olan problemlərə toxunmaq istəyir. Bu məqsədlə hadisələrin axarı ilə kifayətlənməyib, öz sözlərini, öz fikirlərini də mətnə əlavə edir.

Ümumən, tədqiqatlar 1920-1930-cu illərin hekayələrində müəllif mövqeyinin rəngarəng şəkildə təzahür etdiyini göstərir. Bir neçə komponentə diqqət yetirək:

1. Adlar vasitəsilə; a) Məkan adlarında; b) Obrazların adlarında; c) Əsərin adında;
2. Obrazların başına gələn əhvalatlara münasibət bildirməklə;
3. Hadisələri təhlil etməklə;
4. Satirik münasibət və s.

Xarakter – müəllif ideyasını oxucu və ictimaiyyətə çatdıran başlıca vasitələrdən biridir. İdeya məhz insan surətləri, xarakterlərində təcəssüm tapır. Xarakterik surətlər birdən-birə, əsərə kortəbii şəkildə gətirilmir. Hər bir obrazın hekayədə bir funksiyası, vəzifəsi var. Bir obrazın digərlərindən ən əsas fərqləri bu obrazı xarakterə çevirir. Xarakter bir qədər geniş anlamdır. O, əsərdə müəllifin fikirlərini, oxucuya çatdırmaq istədiklərini əsərin məzmunu, ideyası, süjet və kompozisiyasının köməyi ilə bütünləşdirir. Ancaq hər bir bədii əsərin, o cümlədən hekayənin mərkəzində ideyanı reallaşdırmaq üçün bir və ya bir neçə obrazın olması labüddür. Əsərdə obrazlar həyata, ideala münasibətdə, aid olduğu təbəqəyə, yaşam tərzinə, düşüncəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Və məhz obrazları fərdiləşdirən xüsusiyyətlər xarakterin mahiyyətini təşkil edir.

Psixoloji anlamda, xarakter bir növ insanların özünəməxsus davranış formasıdır. O daha çox insanın ictimai fəaliyyətində formalaşan bir ünsürdür. Xarakter bir insanda baş verən və davamlı olan xasiyyətlərin məcmusudur. Məhz bədii ədəbiyyatda da xakteri obrazdan, tipdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət budur. Deməli, müəllif hər hansı bir ədəbi qəhrəmanda onu digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqla xarakter yaradır. Təbii ki, onun müsbət, yaxud mənfi olması müəllif mövqeyindən, oxucuya çatdırmaq istədiyi fikir və ideyadan irəli gəlir.

Bədii əsərdə konflikt əsas komponentlərdən olub, ideya-mətləbin ifadəsində mühüm rol oynayır. Bədii konflikt süjet xəttinin inkişafında, obrazlar arasındakı münasibətlərin səciyyələndirilməsində başlıca vasitədir. Latın sözü olan konfliktin etimoloji mənası (lat. konfliktus) “qarşıdurma” və ya “mübarizə” deməkdir. Lessinqin əsərlərində və Hegelin estetika nəzəriyyəsində konflikt münaqişənin ən ümumi forması kimi “kolliziya” termini ilə əvəz edilsə də, sonralar elmi ədəbiyyatda məhz “konflikt” termini qərarlaşmışdır.

Hər hansı epik əsəri, habelə hekayəni konfliktə təsəvvür etmək mümkün deyil. Adətən hekayədə süjetin əsasında bir konflikt durur və

hadisələri də, xarakterləri də üzə çıxarır. Həmcə iri olan hekayələrdə bir neçə konflikt də ola bilər, bu, hadisələrin mürəkkəbliyindən, yazıçı ideyasının əhatəliliyindən irəli gəlir. Müəllif qarşıya qoyduğu konfliktləri əsərdə müvafiq üsullarla həll etməyə çalışır.

Yazıçılar bədii ifadə və həll etməyə çalışdıqları konfliktləri bir qayda olaraq, həyatdan, bəşəri problemlərdən, ictimai və mənəvi sahələrdən alırlar. Buna görə də hər bir dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətləri, tarixi-mədəni təbəddülatları bədii əsərdə konfliktlərin də dəyişməsinə səbəb olur. O cümlədən 1920-1930-cu illərdə hekayə janrının inkişafı, rəngarəngliyi ictimai həyatın mürəkkəbliyi, ziddiyyət və konfliktləri ilə şərtlənir. Bu hekayələr xarakter etibarilə olduğu kimi, bədii münaqişə baxımından da fərqli və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

T.Əlişanoğlu “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası” adlı tədqiqatında nəzərdən keçirdiyimiz dövrün “başlıca konfliktini çağdaş XX əsrlə... milli varlıq” arasında, habelə “milli təfəkkürlə” özünə yad “qeyri-milli kontekst”, “inqilabi, yaxud inqilabiləşmiş şüurla milli gerçəklik arasındakı ziddiyyət”lərdə görür və göstərir ki, nəsrə “bu təzadlar özünün konkret ifadəsində ictimai-siyasi, sosial-mənəvi, ictimai-psixoloji, əxlaqi-mənəvi və s. çalarlar alır, ən müxtəlif bədii konfliktlər şəklində təəcəssüm edirdi”.<sup>1</sup>

Epik növün yığcam janrlarından olan hekayə özü də “təhkiyə” sözündən olub, “nəql olunmuş”, “nağıl edilmiş”, “danışılmış” (əhvalat, hadisə, olay) anlamına gəlir. Epik janrın inkişafı təhkiyə formalarının dəyişməsinə, zənginləşməsinə təsir göstərir.

Tədqiqatçılar, xüsusən, XX əsr ədəbiyyatında bədii əsərdə təhkiyənin rolunun artması, roman janrının inkişafı ilə bağlı onun təsirinin digər janrlara da sirayət etdiyini qeyd edirlər. Bu dövrdə hətta ədəbiyyatı təhkiyə elmi əsasında öyrənən narratologiya adlanan ayrıca bir ədəbiyyatşünaslıq cərəyanı da yaranmışdır. “Narratologiya XX əsrin əvvəllərindən dünya ədəbiyyatşünaslığında meydana gəlmiş əsas təhkiyə nəzəriyyəsi konsepsiyalarını – rəu formalistləri V.Şklovskinin, V.Proppun, B.Eyxenbaumun nəzəri görüşlərini, M.Baxtinin dialoqluq prinsipini, ingilis-amerikan təhkiyə texnikasını, induktiv tipologiyayı alman kombinator tipologiyasını sərf-nəzər etməyə təşəbbüs göstərmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, narratologiyanın formalaşmasına çəx strukturalisti L.Dollejal, həmçinin rus strukturalisti Y.Lotman və B.Uspenski təsir

---

<sup>1</sup> Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, s. 130.

göstərmişlər”<sup>1</sup>

1920-1930-cu illər yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, dünya ədəbi prosesinin də mürəkkəb dövrlərindən biridir. Kapitalizm aləmində dərin böhranlar və inqilabi əhvali-ruhiyyənin yaranması özünü ədəbiyyatda da göstərir, dövrün yazıçıları epoxal hadisələri əks etdirmək üçün müxtəlif təhkiyə tərzləri, formaları axtarırdılar. Bu baxımdan ictimai-siyasi amilin, inqilabi məqamın 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayələrində də özünü göstərməsi təbii idi. Ən fərqli və diqqətçəkici məqam yazıçıların təhkiyəsində daha çox siyasi-ideoloji rejimin ideyalarının, “səs”inin eşidilməsidir. Bu hekayələrdə yeni cəmiyyəti vəsf etmək, rejimin diktə etdiyi mövzuları, tələb etdiyi ədəbi formaları açıq-aşkar görmək mümkündür. Bəzən bu hətta ifratlara da gətirib-çıxarırdı: “Əgər kommunist partiyasının “ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması” haqqında 1932-ci il qərarı ədəbi aləmdə fikir plüralizminə və əslində əsl yaradıcılıq axtarışlarına və azadlığına son qoymuşdusa, çağırış nəticəsində ədəbiyyata gəlmiş komsomolçular, zərbəçilər, kommunistlər sənəti əsl mənada viran qoydular. Əlbəttə fitri istedadı olanlar da vardı və belələrinin yaratdıqları sənətkarlıq baxımından ədəbi xəzinəmizə daxil olmuşdur. Lakin bütövlükdə yanaşıqda ayrı-ayrı ədəbi faktları çıxmaqla, 30-50-ci illər ədəbiyyatının ən görümlü cəhəti onun totalitar rejimin nökrinə çevirilməsi, estetik həzz mənbəyindən daha çox siyasi-ideoloji funksiya daşması, nəticədə iqtisadi təsərrüfat mexanizminə qarışmasıdır.”<sup>2</sup>

XX əsrin 20-ci illərinin çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr olması baş verən siyasi, iqtisadi hadisələrin birbaşa ümumxalq düşüncəsinə, onun vasitəsi ilə də ədəbiyyata təsirində görünürdü. Bu hal, təbii ki, o zamana qədər mövcud milli təhkiyənin formalarına da təsir etdi. Vəli Nəbioğludan fərqli olaraq təhkiyədə “inqilabi səs”in eşidilməsini Yaqub İsmayılov belə şərh edir: “Öhdəsinə çətin və məsul vəzifələr düşən bu ədəbiyyat ən qabaqcıl bir məfkurə silahına çevrilir, yeni əsrin hadisələrindən və qəhrəmanlarından yazır, yeni quruluşun demokratik xarakterini və yeni insanın misilsiz hünərini açıb göstərir, hakimiyyətə yiyələnmiş xalq kütlələrinin sarsılmaz mübarizə əzmini, sovet adamlarının yenilməz iradəsini, böyük arzu, əməllərini, mənalı həyatını və gələcək taleyini əks etdirirdi”.<sup>3</sup>

Təhkiyə bədii əsərdə yazıçının, müəllifin ideyasını, mövqeyini

<sup>1</sup> Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı: Elm, 2012, s. 191.

<sup>2</sup> Nəbioğlu V. Azərbaycan bədii nəsrinin janrı, üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). Bakı: Elm, 2004, s. 147.

<sup>3</sup> İsmayılov Y. Mir Cəlalın yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2010, s. 9.

danışığı, danışdığı əhvalat vasitə ilə ifadə edir, reallaşdırır. Təbii ki, hadisə əsərin həcmindən, formasından, janrından asılı olaraq müxtəlif cür təsvir oluna bilər. Bəzən təhkiyəçi hadisəni uzun-uzadı, ən xırda detallarını xüsusi təsvir və ifadə vasitələri ilə ətraflı nağıl edir. Bu, adətən irihəcmli epik əsərlər – roman, povest, dastan üçün xarakterikdir. Hekayə, oçerk, novella və s. kimi kiçik həcmli əsərlər üçün isə baş vermiş əhvalat nə qədər qlobal səciyyəli olsa da, yığcam və konkret verilir. Bu baxımdan “Hekayə nəsr janrları içərisində daha qədimdir. Bu janra məxsus süjetlərdən tədris, tərbiyə və təhsil məqsədləri üçün istifadə edildiyindən onlar ən qədim dövrlərdən toplular şəklinə salınmışdır”.<sup>1</sup>

Mənzum formada uzun inkişaf yolu keçsə də, XX əsr Azərbaycan hekayəsi əsl inkişafına məhz 1920-1930-cu illərin epik genişliyində nail olur. Bu dövr hekayələrinin ifadə tərz, dili çox anlaşıqlı, sadədir. Amma bəzən inqilabi zamanın xarakterini ifadə edən terminlərlə, ağır tərkiblərlə, fəlsəfi fikirlərlə də oxucu diqqətini cəlb edir. Bununla belə, onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu dövrdə hekayə janrında yazıb-yaradan nasirlərin təhkiyəsi xəlqiliyi ilə seçilirdi. Bu müəlliflərin təhkiyəsində anlaşılması çətin olan söz və ifadələrə az rast gəlinir. Müəllifin təhkiyəsinin sadəliyi, axıcılığı onun dil xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Təhkiyə epik əsərlərə xas olsa da, bəzən iki formada – lirik və epik formalarda özünü göstərir.

**“Süjet və kompozisiya”** adlanan IV yarımfasildə isə süjet və kompozisiyanın müqayisəsi və təhlillər yazılmışdır. Epik əsərdə ən vacib ünsürlərdən biri də süjetdir. Süjet fransız sözü olub hərfi mənası cisim, hadisə, əşya, səbəb və predmet deməkdir.

1920-1930-cu illər hadisə və predmet baxımından yazıçılara hədsiz materiallar verirdi, bu da öz növbəsində milli hekayənin sənətkarlıq cəhətdən təkamülünü bilavasitə tələb edir, şərtləndirirdi. 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayələrinin rəngarəngliyi ilk növbədə süjet və kompozisiya rəngarəngliyi ilə əlamətdardır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində 1920-1930-cu illər çox önəmli yer tutur. Bu isə həm sovet dövrü, həm bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm tarixi mərhələlərindən biridir. Çünki bu dövrün ədəbiyyatı yalnız yeni qurulan sosializm cəmiyyəti və həyatını deyil, həm də milli ideyaların ədəbiyyatda canlanmasını, təbliğini və süqutunu, daha sonralar ədəbiyyatın alt qatında təzahür

---

<sup>1</sup> Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Qanun, 2012, s. 404.

etməsinə şərtləndirirdi.

Hekayə janrı Azərbaycan ədəbiyyatının qədim janrı olsa da, nəsrə yazılan müasir hekayələrin tarixi XIX əsrdən, M.F.Axundzadənin yaradıcılığından başlamış, XX əsrin əvvəllərində sürətli inkişaf yolu keçmişdir. Maarifçi, realist və romantik yazıçılar janrın inkişafında müstəsna rol oynamış, onu yeni və müasir səviyyəyə çatdırmışlar. Tədqiqat göstərdi ki, 1920-1920-cu illərin hekayəçiliyi bu baxımdan Azərbaycan nəsr tarixində yeni mərhələdir. Çevik və yığcam janr olduğundan hekayə dövrün mürəkkəb xarakterini ən doğru və dolğun əks etdirə bilmişdir. Bu işdə klassik Azərbaycan yazıçıları C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, S.S.Axundov, C.Cabbarlı, A.Şaiq kimi, dövrün yetirdiyi bir çox digər hekayəçilər – S.Hüseyn, T.Ş.Simurğ, B.Talıblı, Qantəmir, H.Nəzərli, Mir Cəlal, S.Rəhman, M.Hüseyn, M.İbrahimov, Ə.Əbülhəsən, Ə.Məmmədخانlı və b. mühüm xidmətlər göstərmişlər.

Bütövlükdə, tədqiqat 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayəçiliyinin həm tarixi baxımdan, həm də sənətkarlıq səviyyəsinə görə milli nəsr tarixinin ən zəngin və özünəməxsus bir mərhələsi olduğunu təsbit etmişdir.

**Nəticə** olaraq, 1920-1930-cu illər Azərbaycan hekayəçiliyinin nəsr tariximizin sənətkarlıq səviyyəsinə görə ən zəngin və özünəməxsus bir mərhələsi olduğu xüsusi qeyd olunur.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır.**

1. Azərbaycan ədəbiyyatında portret hekayələri.(1920-1930-cu illər.. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbiyyat məcmuəsi, xüsusi buraxılış. Bakı, Elm və təhsil 2014, s. 98-105.
2. Формирование нового мировоззрения в 20-х XX столетия, его отражение в жанре рассказа. // Культура народов причерноморья. Крым, 2014, №275, с. 138-141
3. Hekayə janrında süjet və kompozisiya (XX əsrin əvvəllərində yazılmış hekayələr əsasında) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı 2015, №1, s. 102-105.
4. Bədii portretin xüsusiyyətləri. // Filologiya məsələləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2014, №5, s. 419-425.
5. 1920-ci illərdə hekayə janrında ədəbi paralellər(T.Ş.Simurğ, Q.Bayalınov,M. Auezovun hekayələri əsasında)./ "Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri" adlı beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 1-2 dekabr 2015. s. 194-197.

6. Müəllif mövqeyi və xarakter (1920-1930-cu illərdə yazılmış hekayələr əsasında)/ “Kitabi-Dədə Qorqud” və türk dünyası" adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 29 dekabr 2015, s. 507-511.
7. Hekayə janrında bədii konflikt (1930-1930-cu illərdə yazılmış hekayələr əsasında)/ Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, Qafqaz universiteti, 29-30 aprel 2016. s. 1036-1037.
8. Bədii ədəbiyyatda ziyalı obrazları (XX əsrin əvvəllərində yazılmış hekayələr əsasında) // Filologiya məsələləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2016, №9, s. 347-353.
9. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında satirik hekayənin yeri və rolu. // Dil və Ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı: 2016, 2(98), s. 193-194.

**THE TYPOLOGY AND ART EVOLUTION OF THE STORY  
GENRE IN AZERBAIJAN LITERATURE  
(1920-1930)**

**SUMMARY**

During 1920-1930 years of the 20<sup>th</sup> century, creation of the new social conditions and its impact affected to the literature too. At the thesis investigated the story of founding the new state to promote and insist on the creation of changes taking place sufficiently under the influence of socialist ideas by J.Mammadguluzade, A.Hagverdiyev, S.S.Akhundov, Y.V.Chamanzaminli, J.Jabbarli, S.Hussein, and other prominent artists of that period. The present day's ideology viewpoint of independence and azerbaijanism positions made narrator of those years very important again.

In the thesis, given special attention to the Azerbaijan stories, genre's typology and artistic evolution of the 1920-1930 years. Including, investigated the stories' plot and composition's character, narrative forms, and methods of artistic expression and etc. theoretical problems of the works by J.Mammadguluzade, A.Hagverdiyev, S.Hussein, S.S.Akhundov, J.Jabbarli, and others.

In the first chapter "Typology of the story of 20<sup>th</sup> century" investigated the new artistic outlook of 1920-1930 years, reflection of formation processes on the story, the concept of a new man and talked about classical traditions of genre.

The second chapter "Theme and genre variegation of the story in the beginning of 20<sup>th</sup> century" investigated the characteristics species and genre typology of different stories of its period.

In the third chapter "A new stage in the poetic evolution of the story" is given special attention to the analysis of craft characteristics.

At the result, specially noted that according to the mastery level the prose history of Azerbaijan passed rich and unique stage during 1920-1930 years.

**АЙТЕН НАРИМАН кызы КУРБАНОВА**  
**ТИПОЛОГИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЭВОЛЮЦИЯ**  
**ЖАНРА РАССКАЗА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**  
**(1920-1930 годы)**

**РЕЗЮМЕ**

Формирование в 1920–30-х годах XX века новых общественных отношений и их влияние на все сферы жизнедеятельности общества, естественно, не могли не отразиться в литературе. Проблема отображения социальных изменений под влиянием социалистических идей, продиктованных новым государственным строем, в прозе (жанр рассказа) таких видных мастеров пера, как Дж.Мамедкулузаде, А.Ахвердов, С.С.Ахундов, Ю.В.Чеменземинли, Дж. Джаббарлы, С.Гусейн и др., недостаточно исследована в литературоведении. Исследование отмеченного литературного наследия с позиций ценностей периода независимости Азербайджана, а также идеологии азербайджанства представляет безусловную актуальность.

В резюмируемой диссертации к исследованию привлечены проблемы жанровой типологии и художественной эволюции азербайджанского рассказа в 1920-30-е годы. Отмеченное литературное наследие исследуется в аспекте таких проблем, как сюжет и композиция, характер, повествовательная форма, средства художественного изображения.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В первой главе – «Типология жанра рассказа XX века» - предметом исследования являются проблемы отражения в рассказах процесса формирования в 1920-30-х годах нового идейно-художественного мировоззрения, концепции нового человека и классических традиций жанра

Во второй главе – «Тематическое и жанровое многообразие рассказов в азербайджанской литературе начала XX века» – рассмотрена жанровая типология рассказов исследуемого периода.

В третьей главе – «Эволюция поэтики жанра рассказа на новом этапе» - предметом анализа служат художественные особенности рассказов.

В Заключении обобщены основные положения диссертации, особо акцентируется вывод, связанный с обоснованием тезиса о месте и художественном своеобразии азербайджанских рассказов 1920-30-х годов как богатейшего этапа в истории жанра.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

---

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

*На правах рукописи*

**АЙТАН НАРИМАН гызы КУРБАНОВА**

**ТИПОЛОГИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЭВОЛЮЦИЯ  
ЖАНРА РАССКАЗА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ  
(1920-1930 годы)**

**5716.01 – Азербайджанская литература**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

**диссертации на соискание научной  
степени доктора философии по филологии**

**БАКУ- 2017**